

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ (1853–1856 рр.)

У статті досліджується життєвий рівень населення України за часів Кримської війни (1853–1856 рр.). Аналізуються: забезпечення селян землею; зайнятість селян у панських економіях, фільварках і заводах; заробітна плата та інші види утримання; вартість продуктів харчування, одягу та взуття; житлове забезпечення. Простежується вплив війни на життєвий рівень сільського населення.

Ключові слова: Кримська війна, земля, селянські господарства, життєвий рівень, споживання, зарплата, житлове забезпечення.

Актуальність дослідження. Найбільш масштабною з усіх 12 російсько-турецьких війн за 240 років існування Османської та Російської імперій по праву вважається Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. Ця війна вважається останньою джентльменською війною, і хоча від її початку вже минуло 160 років, а історичні події, які були з нею пов'язані, висвітлені в значній кількості наукових праць і розвідок, та все ж до її історичних подій знову й знову звертаються сучасні дослідники.

Слід звернути увагу на той факт, що якщо ходу бойових дій, міжнародним взаємовідносинам держав – учасниць війни напередодні, під час та після завершення бойових дій присвячена переважна більшість робіт як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, то відтворення історичного фону тих часів і висвітлення ролі цієї війни в житті населення українських земель здійснено недостатньо.

Україна на той час не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин, оскільки втратила свою автономію ще наприкінці XVIII ст. Перебуваючи в складі Російської імперії, вона взяла активну участь у Кримській війні, а самі

Молчанов Володимир Борисович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX–початку XX ст., Інститут історії України НАН України, м. Київ.

© Молчанов В.Б., 2013

бойові дії були найбільшими на українських землях у ХІХ ст. Їх населення зробило значний внесок у забезпечення військ усім необхідним, проявило героїзм і мужність в обороні Севастополя, Одеси, в боях у Криму та на Чорному морі [5, с. 4]. Особливу увагу привертає такий важливий аспект, як життєвий рівень населення українських земель за часів Кримської війни. На жаль, цей важливий аспект повсякденного життя залишився поза увагою дослідників. Саме тому його вивчення дасть змогу прослідкувати, яким він був напередодні, під час та після завершення Кримської війни.

У сучасних умовах рівень життя розуміють як соціально-економічну категорію, яка характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб. Він визначається системою кількісних та якісних показників, загальним обсягом споживчих благ і послуг, реальними доходами населення, рівнем споживання продуктивних і непродуктивних товарів і послуг, розмірами оплати праці, усунуванням фондів споживання, умовами праці, величиною робочого та вільного часу, житловими умовами та ін. [16, с. 238].

Оскільки відтворення життєвого рівня всіх соціальних груп і прошарків населення та регіонів України в той період є надзвичайно складним завданням, зосередимо свою увагу на вивченні переважно сільського населення Правобережжя, яке в ті часи називалось Південно-західним краєм Російської імперії.

Огляд літератури та джерел. Аналізуючи історіографію проблеми, перш за все слід відзначити, що у дореволюційній науці ряд дослідників торкалися проблеми життєвого рівня, висвітлюючи ті чи інші його параметри. Зокрема, А. Єгунов детально проаналізував динаміку цін на жито, пшеницю та інші зернові [7]. Значну цінність для ґрунтового аналізу проблеми має праця І. Фундуклеева, де наводяться детальні дані про вартість різноманітних видів сільськогосподарської праці, ціни на певні види товарів широкого вжитку, ретельно аналізуються бюджети селянських господарств того часу [15]. У роботі Д. Воейкова та В. Загоскіна наводяться дані про прибутковість селянських господарств та

їх бюджети [4]. У праці П.А. Гайдебурова та Є.І. Конрадів висловлено думку, що головною причиною зростання податків та повинностей було збільшення армії [6].

У дослідженнях радянської доби проблемам життєвого рівня представників науково-освітньої справи приділялася незначна увага. Це обумовлювалося панівною на той час ідеологією. Проте, з роботи О. Степанишиної можемо дізнатися про умови наймання селян на роботу в цукроварнях дореформеної доби та ін. [14]. Привертають увагу праці І.О. Гуржія, в яких вчений започаткував дослідження ролі України у системі всеросійського ринку, розвитку ринкових відносин, ярмаркової та базарної торгівлі та ін. [12]. Дослідження В. Серчика дає уявлення про майнове становище селян Правобережної України під час Східної війни [13]. Найманій праці в поміщицьких маєтках у ці часи приділяв увагу А.З. Барабой [2, 3].

Серед сучасних дослідників слід згадати роботу Ю.П. Присяжнюка та Л.М. Горенко, яка вказує, що в цей період “ринку актуалізував роль грошей в сільському господарстві, вимагав від суб’єктів аграрних відносин більш інтенсивного залучення до сфери товарного обігу та розширення комерційних зв’язків” [11].

Таким чином, проаналізувавши історіографію проблеми, можна сказати, що переважна більшість наших попередників тим чи іншим чином торкалися проблеми життєвого рівня селян за часів Кримської війни. Однак жоден з них не охарактеризував у повному обсязі життєвий рівень сільського населення Правобережжя під час Східної війни.

Добробут українських селян дореформеної доби залежав від наявності придатної для обробітку землі, яка перебувала у їх користуванні, та від обсягів панщини, яку вони відробляли на користь поміщиків. Саме тому являють інтерес дані, наведені О. Степанишиною, з класифікації кріпаків стосовно їх забезпеченості землею.

Стратифікація селянських господарств по забезпеченості землею в маєтках гр. Браницьких на Київщині в середині XIX ст. [14, с. 225]

Повіти і ключі	Розряди				
	Піші*	Парові	Четверні	Плугові	Бичкові чи напівтягли
	Двори у %%				
Васильківський	70,8	23,9	3,1	1,9	-
Таращанський	71,2	24,6	2,5	1,5	-
Богуславський	68,8	17,4	0,5	0,2	12,6
Владиславський	80,2	18,1	0,7	0,1	-
Виноградський	74,4	22	2,4	1	0,08
Вільшанський	66,9	29,3	-	0,2	3,4
Соф.-кумейський	55,7	21,3	-	-	22,7

З таблиці видно, що найбільше було піших селянських господарств, які користувалися мінімальним наділом. Разом з тим, піші селяни відробляли менша панщини на користь поміщиків.

На думку А.З. Барабоє, напередодні Східної війни на Правобережжі було проведено “інвентарну реформу” у 1847–1848 рр., у сфері землеволодіння реалізували “систему третяка”, за якою 1/3 посівної площі оброблялась на користь поміщика, 2/3 – на користь селян. Водночас автор вказує, що за реформою панщина для тяглих господарств встановлювалась в обсязі 3 днів на тиждень, тоді як городники та бобилі відробляли лише один [3, с. 125].

Значною мірою погіршувала життєвий рівень селян існуюча практика віддання в оренду маєтків. Річ у тім, що орендатори, надмірно експлуатуючи маєтків певний період, зазвичай повертали власникам пустку. Безумовно, що в такій ситуації селяни ставали об'єктом надмірної експлуатації і добробут істотно погіршувався. Нарешті, 1853 р. було заборонено на майбутнє віддавати в оренду маєтки з кріпаками у цілій Росії. Проте, вже заставлені контракти дозволялось залишити до кінця строку, а тим, що їх контракти вже

* Паровий наділ був подвійним проти пішого, четверний подвійний проти тяглою і плуговий був в 1½ раза більший за четверний. Найбільший піший наділ (в 7 дес. 1638 с.) був скрізь однаковий.

кінчилися десь в 1853–1854 рр., дозволялось скласти нові лише за умовою, щоб кінчались вони не пізніше 1 січня 1857 р. [14, с. 138].

Не маючи достатньої площі, придатної для обробітку землі, селяни були вимушеними найматися на роботу в панську економію або на фільварок чи на завод. Як свідчить О. Степанишина, в середині 1850-х років: “...За працю на фільваркові піших з родиною здебільшого звільняли від панщини, всі інші одержували гроші, продукти й землю. Найрівніша була заробітна платня у фільварках двох канівських ключів – с. Бологуслав і с. Владислав. Тут всі річні робітники, яку б працю вони не робили, одержували на рік грошима 24 крб., 9 четвертей* хліба і засівал 1 десятину† панського поля під ярину і озимину. Літнякам давали по 2 крб. на місяць, 48 гарців хліба. Такої одноманітності не було у 6-ти фільварках виноградського ключа на Звенигородщині. Тут гуменні і річні парубки одержували в 2-х фільварках – погиблянському і вотилівському по 20 карб. і засівали 1 десятину землі. В других фільварках платня була ще менша. Хліба парубки і гуменні не одержували. Тільки погоничі літні і річні мали по 5–7 четвертей хліба. Найкраще літняків було забезпечено у погиблянському фільваркові, де їм давали ще паливо, і засівали вони 1 десятину панської землі яриною й озиминою. За інші фільварки відома платня лише всім разом, і, маючи на увазі можливість різноманітності, важко вирахувати платню окремому робітникові. За 3 фільварки на Таращанщині відомо, що за працю економії давались піші наділи городникам...” [14, с. 136].

За даними І. Фундуклеєва, в Київській губернії у 1846 р. один день роботи коштував: чоловіка з парою волів або конем влітку – 23 коп., а взимку – 18 коп.; жінки влітку – 9 коп., а взимку – 7 коп. Вартість обробітку 1 десятини зерна разом із збиранням та обмолотом становила 5 крб. 54,5 коп. [15, с. 45]. У середньому по губернії витрати на обробіток 1 десятини становили 17,81 крб. [15, с. 59] Після завершення

* 1 четверть для сипучих тел=0,209909 м куб.=8 гранцев=26,24 л

† 1 десятина = 3200 кв. саженей =1,45 га

Кримської війни у період проведення реформи 1861 р. на Київщині вартість обробітку 1 десятини озимого хліба становила 13,41 крб., а ярового – 7,35 коп. Чистий доход з 1 десятини озимої пшениці становив 11,5 крб., ярової – 3 крб., а жита – 2,5 крб. [4, с. 55].

Загалом, ті селяни які наймалися працювати до господаря отримували близько 15 крб. сріблом на рік. З цієї суми 5 крб. йшло на податки, а, відкладаючи 10 крб. сріблом, щороку селянин, пропрацювавши 7 років, міг обзавестись власним господарством [15, с. 382].

Являє значний інтерес вартість різних сільськогосподарських робіт. Приміром, день роботи пішого сіяча коштував 20–30 коп.; косаря – 40; молотника – 20 взимку і 40 влітку. Жіноча робота цінилася нижче. Так, один жіночий день виконання бур'янів цінився в 15–30 коп.; жати зернові – 40; в'язати снопи – 30 [4, с. 71]. Робота пасічника з обслуговування 200 колод крім натурального утримання та харчів цінилася в 10 крб. сріблом на рік [15, с. 86].

Загалом, за 60 літніх днів чоловічої роботи піший селянин міг заробити 18 крб., а за 90 зимової – 16,2 крб. Селянка за 100 літніх днів могла заробити 25 крб., а за 50 зимових – 7,5 крб. Таким чином, селянська сім'я з двох працездатних осіб протягом року в середині ХІХ ст. могла заробити 62,7 крб. [4, с. 73].

Дещо більше мали можливість заробити селяни на промисловому виробництві, на заводах, що належали поміщикам. Так, у середині ХІХ ст., за даними О. Степанишиної: “...Миронівська гуральня добового затору виробляла менше; винокуріння проводилось так, як і на хохітвянській гуральні.” Уже згадувалось раніше, що і тут, і там крім річних робітників працювали й крішаки.

Річні робітники крім харчів (145 четвертів хліба) одержували грішми 220 крб. сріблом. Майстри на обох заводах були вільні. Їм давали хліба 40 четвертів на рік і з кожного відра* по 1 коп. сріблом.

* 1 відро = 12,299 л

На броварнях давали робітникам, крім грошей 2 крб. – 1 крб. 75 коп., жита 3 корці, пшениці 1 корець*, по 1 корцю і 16 гарців† ячменю та гречки, проса 16 гарців.

На цегельні ставищанський робітник діставав по 2 крб. 10 коп. за те, що виробить, випалить та виставить на плац 60 тисяч цегли.

Детальніші відомості є за умови, що їх складала в 1860 р. “казенні” селяни Волинської губ. із колезьким асесором Стемпковським на роботу в тій самій Вільшанській цукроварні. Цей контракт складається з 8 пунктів.

1) Працювати вони умовлялися 6 місяців, рахуючи з того часу, як прийшли на завод, при чому вирушати туди вони мали з вересня і перебувати в дорозі не більше, як 10 день. Повний робітник має одержувати по 7 крб. сріблом на місяць, а півробітник по 4 крб. 80 коп. сріблом. До цього як одні, так і другі одержували ще харчі – 2 пуди‡ житнього борошна, 1 пуд крупів, 4 фунти§ солі, 2 х. олії, 3 х. сала (у піст замість сала олію, або удвоє більше в'яленої риби). Сало можна було замінити на м'ясо у четвернім розмірі. Куховарці платив власник цукроварні.

2) Робочий місяць уважався з першого по перше, не включаючи неділь та свят, коли мусили працювати, як і в будні – по 12 годин на добу вдень або вночі.

3) Якщо робітник хворів, то пан лікував його власним коштом, але платні за час хвороби не видавали; а як хворість тривала більше за 6 день, то й пайок мали одвертати з платні.

4) Відмовлятись від призначених робіт не можна було. Якщо повний робітник відмовлявся від роботи через брак сили, то його переводили до категорії півробітників. Як хто не виходив на роботу через лінощі, піяцтво чи взагалі без дозволу, то одвертали з платні повного робітника 30 коп. сріблом, а півробітника 23 коп. за добу.

* 1 корець=122,999 л

† 1 гарець=3,27984 дм.кв

‡ 1 пуд = 16,3804815 кг

§ 1 фунт= 0,4095124 кг

5) Під час складання цих умов повні робітники діставали по 7 карб. сріблом авансу, а півробітники по 5 карб., і поручались один за одного, що працюватимуть протягом 6 місяців. А як хто раніше самовільно залишить роботу, то пан мав право найняти іншого робітника їхнім коштом, доки селянська управа не поверне втікача.

6) Усі повинні виконувати постанови адміністрації, виходячи на роботу вчасно, тверезими. Якщо кого з робітників скривджено, то не чинити самосуда, а скаржитись через свого виборного. До поліції може пан звернутись, якщо робітники не слухатимуть уваг директора та виборного.

7) Пан зі свого боку зобов'язується не утискати робітників, видавати акуратно платню, доброго ґатунку пайок, дати зручне й тепле помешкання. Якщо цього всього не буде, то робітники мали право звернутись зі скаргою куди слід" [14, с. 140].

Як свідчать наведені дані, селяни, які наймалися на рік працювати в гуральні і ставали робітниками, цінувалася набагато дорожче порівняно з тими, хто працював у фільварку, на полі чи в економії, адже один робітник на гуральні протягом року заробляв грошей більш ніж втричі селянської сім'ї із двох працездатних осіб на панському полі.

Наступною важливою сферою життєвого рівня було споживання під час Кримської війни населенням різноманітних товарів і послуг. На першому місці безперечно було харчування.

Особливістю харчового споживання селянського населення було те, що воно, ведучи переважно натуральний спосіб господарювання, споживало лише продукти власного виробництва. Разом з розвитком товарно-грошових відносин асортимент споживання харчових продуктів селянами все більше урізноманітнювався, оскільки їх господарства все більше втягувалися в орбіту ринку, і поступово їх виробництво все більше набирало товарного характеру. Крім того, на споживання селянами харчових продуктів безпосередньо впливали економічні кризи, урожайність та наявність у них землі. Згідно з твердженнями І. Ігнатовича у першій

половині XIX ст. на 9 урожайних років припадав 1 неврожайний, крім того 2 рази на 10 років в окремих місцевостях траплявся частковий неврожай. З 1830 по 1845 рр., практично 8 років поспіль були погані врожаї по всій Росії. Саме тому в 1833–1834 рр. та 1839–1840 рр. уряд був вимушеним витратити на народне продовольство 75,5 млн. руб. За часів царювання Миколи I голодними були 1833 р., 1839–1840 рр., частково з 1844 по 1847 рр. та напередодні Кримської війни 1851 р. [8, с. 15].

Стосовно ж економічних криз, то, на думку О.Ф. Яковлева, загального перевиробництва як масового явища в дореформений період ще не відмічалось [17, с. 15]. За його твердженням, перша циклічна криза, яка негативно вплинула на добробут всього населення Росії, відбулася після завершення Східної війни в 1857–1858 рр. [17, с. 31].

Під час неврожаїв селянам доводилось обмежувати себе у харчуванні і нерідко голодувати. За свідченням І. Ігнатовича, деякі поміщики дійсно намагалися допомагати своїм селянам. Були й такі, що з останніх сил годували селян, хоча здійснювали це, керуючись швидше розрахунком, ніж філантропією. Багато давали зі страху, тому що були випадки, коли чоловіки грізно підступали до поміщиків, вимагаючи прогодування. Для цього робили громадські оранки, створювали запасні “Магазини”. Під час масових голодовок поміщики, як правило, втікали із своїх маєтків [8, с. 7].

Можливість достатнього споживання продуктів харчування селянами Правобережної України під час Кримської війни можна прослідкувати за рахунок аналізу цін на продовольство та порівнявши їх з величиною селянських заробітків. Загалом ціни в Київській губернії, за даними І. Фундуклеєва, в середині XIX ст. були наступними: льоха – 1,5 крб. сріблом; вівця – 2; 1 четверть жита – 1,94; пшениці – 2,28; гречки – 1,88; бочка меду – 40 коп.; відро вина пінного міцністю від 16,6 до 20 градусів – 1,75 крб.; відро вина трипробного міцністю не менше 25 градусів – 2,1; спирт – по 7 коп. за кожний градус, відро в 65° – 4,55 крб.; 85° – 5,95;

96 – 6,72; 1 фунт масла коров'ячого або голландського сиру – 15–20 коп. сріблом; 2-х пудова діжка сиру – 1,2 – 1,5 крб.; риба – 9 коп. за кг; 1 пуд яловичини – 1,1 крб.; сала – 3 [15, с. 54, 60, 85, 195, 329].

Не менш цікавими є свідчення Д. Воейкова та В. Загоскіна. На їх думку, вартість річного харчування одного селянина на Київщині в середині XIX ст. становила 11 крб. 68,5 коп. На їхнє переконання, житній хліб був головним харчовим продуктом у селянському споживанні. Крім того, дослідники відзначають, що селянці на харчування завжди планували на $\frac{1}{4}$ менше, ніж працюючому селянину, а саме – 8 крб. 38,5 коп. Двом непрацюючим разом припадало у 1,5 раза проти одного чоловіка – селянина – 16 крб. 58,25 коп. Таким чином, бюджет витрат на харчування однієї сім'ї в рік становив 36 крб. 65,25 коп. [4, с. 69].

До харчового раціону сільського населення входили також напої, які можна розділити на: безалкогольні, слабоалкогольні та алкогольні. Серед безалкогольних напоїв все більшої популярності набував чай. Крім того, українські селяни вживали соки з берези, клену, барбарису: хлібний, овочевий та фруктовий кваси; компот із сушених груш – узвар [10, с. 72]. Велику групу безалкогольних напоїв склали киселі. Цікаво те, що їх вживали переважно в піст. Гарячими споживали киселі з маслом, олією або маковим молоком, холодними – з ягодами та медом [1, с. 36]. Ще одним видом продуктів, які широко вживалися в ті часи, були молочні. Молоко вживали переважно діти, а у кислому вигляді й дорослі. Оскільки сільським населенням України широко практикувалося молочне тваринництво, можна висловити припущення, що доступність молочних продуктів для споживання була досить високою. Крім того, молочні продукти можна було придбати у вільному продажі. Приміром, у Київській губернії під час Кримської війни дійну корову можна було придбати за 30–50 крб., 1 фунт масла вершкового або голландського сиру за 15–20 коп., діжу сиру вагою в 2 пуди за 1,2–1,5 крб. сріблом [15, с. 529].

Ціни на головні алкогольні продукти регулювала держава шляхом встановлення політики такс. Загалом, за

статистичними даними, за часів Кримської війни протягом року селянська сім'я на горілку витратила близько 18 крб. сріблом [4, с. 74]. Слід відзначити, що споживання алкоголю зростало. І. Кашкаров стверджував: "...для тих селян, які мають недостатню силу волі горілка становить справжню загибель, тому що не випросивши у купця кредиту на купівлю солі чи іншого необхідного для господарства товару, чоловік з горя бере половину штофу зеленого вина, в якому для нього майже ніколи не відмовляють. Шкода від погано облаштованого шинку та шинкарів, на качуючих селян горілкою у якомога більшій кількості ще не настільки велика, як збитки які завдаються населенню від того, що куркулі напоюють селян перед будь-якою угодою в яку вони з ними вступають" [9, с. 12]. Не звертаючи уваги ні на які протести громадськості, держава не обмежувала торгівлю алкоголем, збираючи податки з цього виду господарської діяльності до казни. Якщо ж селяни самі намагались торгувати горілкою, то їх, як правило, штрафували. Так, на території Київщини в середині ХІХ ст. за підвезення селянами горілки з інших місць їх штрафували по 1 крб. сріблом за кожен кварту привезеного [15, с. 159].

Крім продуктів харчування, важливим показником життєвого рівня сільського населення українських губерній за часів Кримської війни було споживання одягу та взуття, що, фактично, є другою потребою людини серед загального переліку. Проте, на відміну від споживання їжі, ця потреба є більш "еластичною" (важкість від незадоволення певної потреби). Якщо розглядати вартість її задоволення, виявиться, що у цьому аспекті вона є майже безкінечно еластичною, адже насправді якісне вдосконалення одягу може бути безкінечним. Величина споживання одягу та взуття сільськими жителями залежала від таких факторів як вік, стать, соціальний стан, національність та ін. Безперечно, що жінки споживали вищезазвані товари в більшій мірі, ніж чоловіки. На одяг дітей та людей похилого віку видатки були значно нижчими через те, що він був дешевшим. Незаможні селяни влітку, як правило, ходили

босими. З настанням холодів взували постоли, котрі плели з липового або дубового лика. Більш заможні носили черевики, чоботи або валянки.

Загалом вартість річного забезпечення одного українського селянина одягом і взуттям в середині XIX ст. становила 6,93 крб. Витрати на одяг селянки були меншими і становили 4,47 крб. на рік [4, с. 70]. Двом непрацевдатним на білизну та переробку речей батьків на рік виділялося 2 крб. Загалом у селянській сім'ї протягом року на одяг, білизну та взуття витрачалося 13,92 крб. [4, с. 70]. Більш заможні селяни при достатній платоспроможності мали можливість одягатися набагато краще.

Для успішного ведення селянського господарства та задоволення житлових потреб сільському жителю українських земель необхідні були відповідні споруди. Згідно з твердженням І. Фундуклеєва, селянські будівлі складаються з хати для проживання, стодоли, хліву та клуні. За його даними, вартість спорудження всіх господарських будівель тяглового селянського господарства становила 91,21 крб. [15, с. 53].

Загальна картина економічного становища тяглового селянського господарства, яке забезпечувало відповідний життєвий рівень його учасникам, була б не повною, якщо не врахувати вартість свійських тварин, котрі експлуатувалися і вирощувалися для харчування в селянському дворі. Так, вартість 4 волів становила 80 крб.; 8 свиней – 12; 6 овець – 12; 1 корови з 3 телятами – 30; 6 колод з бджолами – 9. Загалом вся вартість тварин у тяглому селянському господарстві становила 143 руб. [15, с. 54].

Важливим фактором, який характеризує матеріальне становище та добробут селянської родини, була наявність в господарстві відповідних знарядь праці та предметів домашнього побуту, річні витрати на які у пішому селянському господарстві, де була сім'я з 4 осіб, становили 2,37 руб. [4, с. 70].

Для більш повного уявлення майнового становища та життєвого рівня українських селян напередодні Кримської війни наведемо приведені О. Степанишиною дані по кількості майна з духівниці окремого кріпосного селянина.

Опис майна селянина Гаврила Павловича Барабася с. Ксаверівки ксаверівського ключа на Васильківщині за 1846 р. [14, с. 155].

<i>Назва майна</i>	<i>Штук</i>	<i>Назва майна</i>	<i>Штук</i>
На степу випасні воли	130	Лошатко	1
Дома робочі воли	6	Овечки	13
-«- бики по 5 років	1	Ягнята	7
-«- корови з телятами	2	Свині	18
-«- ялівки	1	Колоди з бджолами	22
-«- бичків	1	Порожні колоди	50
-«- телички	2	Вози волові	8
-«- коні під козака	1	-«- кінні	1
-«- кобили	9	Борони з залізними зубами	4
-«- лошаки	1	Плуги з залізом	2

Як видно з таблиці, цей селянин май досить чимало худоби. Крім того дослідниця вказує, що: “Крім цього зазначено, що єврей Волько з м. Богуслава винен йому ще 100 крб. за випас 50-ти волів. З цих грошей треба було заплатити в економію за степ 15 крб. Ще готівкою залишив жінці 100 крб. Хату з будівлявми і хатню худобу Барабась залишив жінці і дітям (6), а волів на степу наказав продати за 1400 крб. Ще залишилось хліба: жита немолоченого – 80 кіп, на степу скирти – 200 корців, дома – 60 корців, проса і ячменю разом – 10 корців, вівса – 10 корців. Цей Барабась належав до розряду плугових і мав у своєму наділі 10–12 дес. сіножаті” [14, с. 155].

Висновки. Узагальнюючи вищенаведені дані, слід відзначити, що напередодні Кримської війни, незважаючи на панування важкого тягара кріпосництва, життєвий рівень сільського населення України був достатнім, що давало змогу здійснювати розширене відтворення робочої сили. Про це свідчать показники демографічного зростання [14, с. 129].

На думку відомих українських істориків В.М. Волковинського та О.П. Реєнта, “Україна, на території якої фактично велися основні бойові дії, а її народ виніс найтяжчий тягар війни, зазнала значних матеріальних і людських втрат

(лише під час оборони Севастополя у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців). Український народ з честю витримав суворі воєнні випробування. Після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. відбулися деякі позитивні зрушення в промисловості та економіці України. Зросла потужність насамперед підприємств, що працювали на воєнні потреби, – Київського заводу “Арсенал”, Луганського ливарного, Шосткинського порохового, Миколаївського суднобудівного та ін.

На Півдні України розпочалося будівництво залізниць. Першу в Криму і взагалі в Україні залізницю збудували в роки війни британці між Балаклавою і Севастополем, але після закінчення війни вона була ліквідована... Головним у суспільному житті держави після поразки у Кримській війні було скасування 19 лютого 1861 р. кріпацтва, проведення у 60–70-х роках низки прогресивних реформ. Частково усе це позитивно позначилося на становищі українського народу...” [5, с. 139].

За переконанням цих учених, Україна зазнала особливих тягот війни – забезпечення військ продовольством та фуражем і доставка по бездоріжжю. Непомірні податки, рекрутські набори виснажували сільське господарство, південноукраїнським губерніям загрожували голод та епідемії, масові селянські заворушення на зразок “Київської козаччини”. Але український народ поборов усі воєнні труднощі і зробив гідний внесок у завершення, хоча й не переможне, Кримської війни 1853–1856 рр.” [5, с. 153].

1. *Артюх Л.Ф.* Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження) / Л.Ф. Артюх. – К., 1977. – 160 с.
2. *Барабой А.З.* Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах Українських губерній) / А.З. Барабой // *Укр. іст. журн.* – 2007. – № 1. – С. 102.
3. *Барабой А.З.* Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (перша половина XIX ст.) / А.З. Барабой // *Укр. іст. журн.* – 1962. – № 4. – С.125–127.

4. *Воейков Д., Загоскин В.* Киевская губерния статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле / Д. Воейков, В. Загоскин. – СПб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1867. – 144 с.
5. *Волковинський В.М.* Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни) / В.М. Волковинський, О.П. Реєнт. – К.: Ін-т іст.Укр. НАН У, 2006. – 212 с.
6. *Гайдебуров П.А., Конради Е.И.* Русские общественные вопросы. С приложением литературно-политического отдела / П.А. Гайдебуров, Е.И. Конради // Сборник недели. – СПб.: Тип. А.М. Котомина, 1872. – № 18. – 307 с.
7. *Егунов А.Н.* О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности / А.Н. Егунов. – М.: Унив. типогр., 1855. – 70 с. с прилож.
8. *Игнатович И.И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения / И.И. Игнатович. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. – 310 с.
9. *Кашкаров И.* Нужды русского народа / И. Кашкаров. – СПб.: Славянская печатня, 1880. – 215 с.
10. *Наулко В.И.* Культура и быт украинского народа / В.И. Наулко, В.В. Миронов. – К., 1977. – 95 с.
11. *Присяжнюк Ю.П.* Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ ст. – 1905 р.) / Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко // Укр. іст. журн. – 2000. – № 5. – С. 88–95.
12. *Санцевич А.В.* 50-річчя члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія / А.В. Санцевич // Укр. іст. журн. – 1965. – № 11. – С. 150–152.
13. *Серчик В.* Становище селян на Правобережній Україні (друга половина ХVІІІ ст.) / В. Серчик // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С. 67–73.
14. *Степанюшина О.* Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. – К.: ВАН. Наук.-дослід. кафедра історії України під гол. акад. М. Грушевського. Промоційні праці кафедри №5. – С. 117–232.
15. *Фундуклеев И.* Статистическое описание Киевской губернии. Ч. II. – СПб.: Тип. МВД, 1852. – 534 с.
16. *Экономическая энциклопедия.* – М.: Сов. энциклопедия, 1980. – 560 с.
17. *Яковлев А.Ф.* Экономические кризисы / А.Ф. Яковлев. – М.: Госполитиздат, 1955. – 403 с.

Надійшла до редколегії 12.09.2013 р.

Рецензент: Л.Ю. Питльована, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри світової історії нового та новітнього часу, Український католицький університет, м. Львів

Молчанов В.Б.

ЖИЗНЕННЫЙ УРОВЕНЬ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ ВРЕМЕН КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ (1853–1856 гг.)

В статье исследуется жизненный уровень населения Украины во времена Крымской войны (1853–1856 гг.). Анализируются: обеспечение крестьян землей; занятость крестьян в барских экономиках, поместьях и заводах; заработная плата и другие виды содержания; стоимость продуктов питания, одежды и обуви; жилищное обеспечение. Прослеживается влияние войны на жизненный уровень сельского населения.

Ключевые слова: Крымская война, земля, крестьянские хозяйства, жизненный уровень, потребление, зарплата, жилищное обеспечение.

Molchanov V.

LIVING STANDARDS IN UKRAINE DURING THE CRIMEAN WAR (1853–1856)

In the article the standard of life of population of Ukraine is probed in the days of Crimean war (1853–1856). Analysed: providing of peasants earth; employment of peasants is in lordly economies, manors and factories; pay-envelope and other types of maintenance; cost of food, clothes and shoe stuffs; housing providing. Influence of war is traced on the standard of life of rural population.

Key words Crimean war, earth, peasant economies, standard of life, consumption, pay-envelope, housing providing.